

МІСТО УМАНЬ – ШТАБ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ (1837–1857)

На основі архівних і опублікованих матеріалів автор досліджує особливості соціально-економічного розвитку штабного міста Умані у складі Києво-Подільського військового поселення кавалерії з 1838 по 1857 р. Доведено, що штабне місто Умань Києво-Подільського військового поселення кавалерії було одним із найрозвинутіших соціально-економічних осередків Київської губернії. Розвиток міста характеризувався прогресивними модернізаційними тенденціями, відсутністю збройних конфліктів, підвищенням прибутковості підприємств. Умань стала важливим вузлом торгівлі Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Ключові слова: *Умань, Києво-Подільське військово поселення кавалерії, місто, штаб.*

Два останніх десятиліття характеризуються проявом нового сплеску інтересу до напрямку досліджень, який вивчає питання історії військових поселень кавалерії в Україні. Вивчення цих питань залишається важливим завданням істориків і навіть актуалізується. У період, коли перед Україною в черговий раз стоїть питання про вибір напрямку і форм суспільного розвитку, особливо важливим є аналіз процесів, що відбувалися в українському місті в ХІХ ст. Інтерес у цьому плані становить дослідження питання про формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії. На сьогодні існує чималий науковий доробок, присвячений вивченню соціально-економічної історії Києво-Подільського військового поселення кавалерії [14, 20, 21]. Наявні документи з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві з

фондів: «Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.» (Ф. 445), «Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1834 рр.» (Ф. КМФ 12), «Штаб поселеної Уланської дивізії чергування двох-чотирьох округів Українського військового поселення. 1817–1857 рр.» (Ф. 1352), Російського державного військово-історичного архіву – «Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.» (Ф. 405), Державного архіву Одеської області – «Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.» (Ф. 7) дозволяють з'ясувати зазначене питання. Зокрема, у фонді 445 «Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями. 1824–1866» Центрального державного історичного архіву у м. Києві зберігається матеріал, що дозволяє простежити організацію та розвиток Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Дана публікація є продовженням розвідок у напрямку висвітлення подій історичної минувшини України, в тому числі політичного і соціально-економічного розвитку міста Умані. Отже, виходячи з актуальності теми, спираючись на досягнення української і зарубіжної історіографії у вивченні військових поселень кавалерії ХІХ ст., враховуючи недостатню наукову розробку, автор поставив за мету: на основі комплексного і об'єктивного аналізу дослідити особливості соціально-економічного розвитку міста Умані у складі Києво-Подільського військового поселення кавалерії з 1838 до 1857 р.

Об'єктом дослідження виступає місто Умань в середині ХІХ ст. Предметом дослідження є соціально-економічний розвиток міста Умані в досліджуваний період. Стосовно цього автор розглядає такі проблеми, як соціально-історичні умови існування міста Умані, його адміністративно-правове становище, особливості розвитку ремесел і промислів, а також роль міста у внутрішній і зовнішній політиці Києво-Подільського військового поселення, що в сукупності дозволяє розкрити предмет дослідження.

Намір улаштувати поселення у Київській і Подільській губерніях виник за обставин Польського повстання 1830–1831 рр. Після Польського повстання російський уряд вирішив об'єднати західні губернії (Правобережну Україну,

Білорусь й Литву), що в минулому належали Речі Посполитій, і створити військові поселення. Першочергова мета російської політики полягала у послабленні польських впливів на Правобережжі. У листопаді 1831 р. Микола I створив у Києві спеціальну комісію у справах західних губерній. Голова комісії В. Кочубей мав наказ «привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». Виконання цього завдання було доручено директору департаменту міністерства фінансів сенатору Д. Г. Бібікову, який до того впродовж десятка років був віце-губернатором у центральних губерніях і вже опанував губернську систему врядування. За наказом Д. Г. Бібікова 60 тис. польських шляхтичів були позбавлені дворянських грамот і понижені до стану посполитих, багатьох заслани вглиб Російської імперії. Близько 3 тис. конфіскованих у шляхти маєтків було перетворено на військові поселення, а замість поляків на чиновницькі посади призначали росіян (див. дод. табл. 1).

Конфісковані маєтки у бунтівників західних губерній зараховувалися до державної власності. Наказом від 10 травня 1832 р. приписувалося, що управління конфіскованими маєтками, за винятком тих, що отримали особливе призначення, покладалося на місцеві казенні палати [16, арк. 8–9].

4 квітня 1836 р. було наказано всі конфісковані маєтки повстанців у Київській і Подільській губерніях з усім майном і справами, дольовими обов'язками передати у відомство військового міністерства [4, с. 257]. Для управління цим процесом тимчасово створили Головну господарську контору в м. Умані, у кожній губернії – окружні контори. Штат Головної господарської контори складався з генерала, який керував нею, чотирьох чинів і необхідної кількості чиновників і писарів для діловодства та рахункової частини. Окружними конторами керували штаб-офіцери з трьома чинами і необхідною кількістю чиновників та писарів [16, арк.6–7]. Лише маєтки, що перебували у нероздільному і довічному володінні, залишалися без змін тодішнього їхнього стану. Керівництво конфіскованими маєтками доручалося генералу від кавалерії графу І. О. Вітту і перебувало під юрисдикцією Військового

міністерства. Військове міністерство мало вирішити два завдання. Перше полягало в організації вирішення питань благоустрою поселення конфіскованих маєтків, а друге – у виконанні функцій господарського влаштування, стягненні боргів із конфіскованих маєтків. Наказом від 10 травня 1832 р. змінювалися відсотки від прибутків у конфіскованих маєтках. Вони надходили до комітету, що був заснований 18 серпня 1814 р.

Управління конфіскованими маєтками у Київській та Подільській губерніях здійснювалося згідно зі спеціальним Положенням «Про управління конфіскованими маєтками у Київській і Подільській губерніях, призначених для переведення у Військове міністерство» від 4 квітня 1836 р.[17, арк. 30; 10, 262–279]. Цей документ визначав поступовий перехід на нове управління конфіскованими маєтками у Київській і Подільській губерніях.

Влаштування Києво-Подільського військового поселення кавалерії проходило не так, як піших поселень. Тут на підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали територію й розмір округів. Територіально до Києво-Подільського входили 2 міста, 8 містечок і 84 населених пункти.

30 квітня 1838 р. місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії [9, с. 388]. У відправленні рекрутської повинності місцеві верстви населення за бажанням вносили у скарбницю за кожного рекрута по 4 руб. з 1000 чоловіків [9, с. 388]. 5 серпня 1839 р. міщани військового поселення м. Умані отримали право сплачувати гроші за рекрута у мирний час у державну скарбницю [7, с. 659]. 9 березня 1840 р. були затверджені правила для влаштування округів військового поселення у Київській і Подільській губерніях.

У 1841 р. дружина генерал-ад'ютанта графа Кисельова графиня Потоцька подала клопотання імператорові Миколі I про продаж власного майна, розташованого на території Київської губернії в Уманському повіті, у м. Торговиця, й чотирьох селищах: Каменя, Шеснопілля, Свердликове, Павлівка. До клопотання додавалася копія свідоцтва про реєстрацію земельної ділянки.

Розгляд клопотання і купівлю земельної ділянки здійснювала спеціальна комісія після отримання погодження імператора. Військово-поселенське керівництво виділило з бюджету Києво-Подільського військового поселення на купівлю майна графині Потоцької 530 тис. руб. сріблом. Причому графиня одноразово отримала $\frac{1}{5}$ частину з 530 тис. руб. сріблом, тобто 106 тис. руб. сріблом [11, арк. 11]. Решту суми – 424 тис. руб. сріблом графиня отримувала протягом чотирьох років, з 1842 до 1846 р. щорічно по 106 тис. руб. сріблом. При оформленні договорів купівлі-продажу нерухомого майна військові поселенці сплачували державне мито. Прийняття земельних ділянок у військове відомство до складу округів Києво-Подільського військового поселення здійснювалося на підставі правил від 9 березня 1840 р.

У 1846 р. були непорозуміння між уманським повстанцем Олександром Потоцьким і графом Мощенським з приводу конфіскованого у державну скарбницю дубового гаю 496 дес. 1781 саж. [18, арк. 86]. Тому наказано було, щоб у штабі 5 округів Києво-Подільського військового поселення при видачі грошей особам конфіскованих маєтків керуватися виключно правилами 1 ч. IV Зведення військових постанов, яким врегульовувалися подібні непорозуміння [18, арк. 102].

Розбудова міста Умані розпочалася згідно з виданим Сенатом «Положенням про влаштування міста Умані» від 10 травня 1842 року. «Положення...» передбачало створення Будівельного Комітету як керівної інстанції, покликаної урегулювати, нормувати будівельну діяльність у місті, здійснювати її посильне фінансування за рахунок коштів як з державного, так і з міського бюджету, регламентувало основні питання, пов'язані із забудовою міста [1]. Розглянемо особливості розбудови і становища м. Умані у складі Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Військове керівництво особливо дбало про будівництво полкових штабів. Вперше в практиці будівництва споруд такого типу був розроблений проект забудови цілого комплексу, включаючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд [15, арк. 232–233]. У Києво-Подільському військовому поселенні

кавалерії будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і господарських закладів, що включали приміщення для начальників, чиновників, штабів і будинки військових поселенців. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових і окружних штабів, були влаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви з гарними витонченими фасадами і внутрішнім оздобленням, крім того, перероблялися наново старі приміщення церков [19, арк. 40]. Тут будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені зі зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. Хата, сіни, прикомірок або комора, у заможних – хлів становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сади, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки і стіл. Будівлі штаб- і обер-офіцерів, нижчих чинів, конюшень і караулень освітлювалися [8, с. 764]. У період перебування у складі Києво-Подільського військового поселення в Умані виникло передмістя Міщанка, розширена Софіївська Слобідка, а на місці Грекової Застави утворилася Велика Фонтанна вулиця [5, с. 70].

У 1845 р. у місті Умані були 2 кам'яні і 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні синагоги. У цілому, переважали кам'яні будинки. Всього в Умані державних будинків було 28, із них – 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші – дерев'яні, з них належали духовенству – 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам – 3, чиновникам – 40, купцям – 28, інші – однодворцям і відставним солдатам, міщанам. У 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних [13, с. 446].

У 1845 р. чисельність населення у м. Умані – 4078 або 49,3 % чоловіків і 4189 або 50,7 % жінок, всього – 8267 осіб [13, с. 446]. Більшість населення сповідували християнство, прихильниками інших релігійних напрямків

були переважно іудеї, які проживали у містах. Так, у 1845 р. у м. Умані чисельність євреїв становила 6684 особи або 80,9 % (з них чоловіків – 3260 і жінок – 3424), православних – 802 особи або 9,7 % (з них чоловіків – 447 і жінок – 355), римо-католиків – 772 або 9,3 % (з них чоловіків – 368 і жінок – 404), старообрядців – 4 (з них чоловіків – 1 і жінок – 3), лютеран – 5 (з них чоловіків – 2 і жінок – 3) або 0,09 % [13, с. 444].

Міністр внутрішніх справ наказав надати до 1 грудня 1855 р. статистичні показники для підготовки адміністративних розпоряджень і перевірки достовірності статистичних даних, що характеризували населені пункти Київської і Подільської губерній. Для отримання необхідної статистичної інформації щодо економічної, соціальної, демографічної ситуацій керівництво губернії відрядило чиновників в Уманський повіт Києво-Подільського військового поселення. Проведені статистичні спостереження щодо кількісної характеристики процесів та явищ в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя військових поселенців 1-го і 2-го округів Києво-Подільського військового поселення стали основою для підготовки зведених статистичних матеріалів по Київській губернії [11, арк. 2].

Відбулися помітні зрушення і в економічній ситуації міста Умані. З 1843 р. у військових поселеннях кавалерії почали вирощувати тутові дерева, розводити шовкопрядів при богодільнях, а з 1849 р. – при селищах і кантоністських дивізіонах. У поселенських садибах розводили шовковиці. Весною 1849 р. Києво-Подільське військово-кавалерійське поселення отримало личинки шовковичної гусені від Товариства сільського господарства Південної Росії. Згодом виписували їх через Департамент військових поселень з Персії, Франції, Італії, а також тибетської, китайської і арабської порід. Для розмотки шовку у місті Умані відкрилися шовкомотальні підрозділи.

У Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії великого поширення набули ремесла, найважливішими серед яких були: теслярство, ковальство, кушнірство, гончарство, кожум'яцтво тощо. Також у господарському житті військових поселенців велику роль відігравала

промисловість. Зростання промисловості зумовило розширення посівів технічних культур: льону, коноплі та тютюну. Характер промислової діяльності поселенців зводився, в основному, до обробки і продажу сільськогосподарської продукції, виробленої у власному господарстві [12, арк. 5].

На території 5 округів Києво-Подільського військового поселення торгували вином, лісом, м'ясом [2, с. 95]; завозили з Одеси сіль, суху і солону рибу; з інших місцевостей Новоросійського краю – рогату худобу; з Бердичева – сіль, залізо, з Польщі – різні мануфактурні і галантерейні речі. Військові поселенці Києво-Подільського військового поселення активно займалися експортом. За обсягами торгових операцій серед міст військового поселення виділялося – Умань.

У 1850 р. в Умані працювали заводи: шкіряний, мильний, 2 свічково-салотопних, тютюнова фабрика, крім того, тут були трактир, 2 готелі, 2 вільні аптеки, харчевня і 15 питних закладів (де у 1844 р. було продано вина 10547 відер та інших напоїв 455 відер). Чисельність ремісників становила 148 осіб, з них: 63 кравці, 30 шевців, 15 кушнірів, 7 столярів, 10 мідників, 4 годинникових майстри [13, с. 447]. Варто відзначити й те, що переважна більшість промислових підприємств Умані належала власникам-євреям.

У 1845 р. було затверджено герб Умані.

Протягом усього періоду свого існування поселенці кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії брали участь майже у всіх війнах, що вела Російська імперія з кінця 20-х і до середини 50-х рр. XIX ст., зокрема у придушенні Угорського повстання 1849 р., Кримській війні 1853–1856 рр., відомо, що у 1856 р. в уманському військовому шпиталі 16 нижчих чинів військових поселенців, які перебували у Кримській і Південній арміях [3, арк. 313], були визнані недієздатними і зараховані в інвалідні команди м. Чугуєва [3, арк. 314]. З них срібною медаллю «За захист Севастополя» було нагороджено військового поселенця Олександра Степанова [3, арк. 218]. З 1842 р. відставні поранені офіцери отримали дозвіл на проживання у містах військового поселення [6, с. 280].

Отже, наведені вище дані дозволяють стверджувати, що штабне місто Умань Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857) було одним із найрозвинутіших соціально-економічних осередків Київської губернії. Розвиток міста характеризувався прогресивними модернізаційними тенденціями, відсутністю збройних конфліктів, підвищенням прибутковості підприємств. Умань стала важливим вузлом транзитної торгівлі Києво-Подільського військового поселення кавалерії. У внутрішній та зовнішній торгівлі відбулися нові якісні зміни. Розширилася її географія, збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообігу. У внутрішній політиці розвиток економіки призвів до суттєвого ускладнення організації господарювання Києво-Подільського військового поселення. Приватне підприємництво було широко представлене у виробничій і, особливо, у невиробничій сферах. Повітове місто Умань отримало права, надані містам військового відомства: Старої Русі, Єлисаветграду й Ольвіополю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв С. А. Умань – історичне місто східного Поділля (початок XVII – початок XX ст.) // Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/node/554>
2. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географического описания / В. К. Гульдман. – Камянец-Подольский, 1889. – 414 с.: прилож.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 56. – 408 арк.
4. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
5. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія / Монке С. Ю., Петренко А. І., Кузнець Т. В. та ін. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
6. О дозволении жительство в городах военного поселения отставным раненым офицерам // Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (далі – ПСЗ РИ. I.). – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 2. – № 16382. – С. 280.

7. О сборе с города Умани рекрутов натурою наравне с прочими городами // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12603. – С. 659.

8. Об освещении квартир штаб- и обер-офицеров в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15854. – С. 764.

9. Об отчислении находящегося внутривоенного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11183. – С. 388.

10. Положение об управлении имениями военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10178. – С. 262–279.

11. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 11. – Спр. 1234. – 34 арк.

12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 508. – 12 арк.

13. Статистическое описание Киевской губернии/ [издан. Тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.

14. Ткач Ю. В. Створення військових поселень російської армії в Київській і Подільській губерніях / Ю. В. Ткач // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 52. – Серія: історичні науки: № 5 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – С. 79–83.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 14. – 258 арк.

16. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2. – 739 арк.

17. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1. – 240 арк.

18. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 86. – 172 арк.

19. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – 44 арк.

20. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.

21. Ячменіхін К. М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30-х–40-х рр. ХІХ ст. / К. М. Ячменіхін // Питання вітчизняної та зарубіжної історії [відп. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 1991. – С. 23–25.

Цубенко В.Л. Город Умань – штаб Киево-Подольского военного поселения кавалерии (1837–1857).

На основе архивных и опубликованных материалов автор исследует особенности социально-экономического развития штабного города Умани в составе Киево-Подольского военного поселения кавалерии с 1838 до 1857 г. Доказано, что штабной город Умань Киево-Подольского военного поселения кавалерии был одним из самых наиболее развитых социально-экономических ячеек Киевской губернии. Развитие города характеризовалось прогрессивными модернизационными тенденциями, отсутствием вооруженных конфликтов, повышением прибыльности предприятий. Умань стала важным узлом торговли Киево-Подольского военного поселения кавалерии.

Ключевые слова: Умань, Киево-Подольское военное поселение кавалерии, город, штаб.

Tsubenko V. L. City of Uman – the headquarters of the Kiev-Podilsk Military Cavalry Settlement (1837–1857).

Based on archival and published materials, the author investigates the features of the socio-economic development of the headquarters city of Uman as part of the Kiev-Podilsk military cavalry settlement in 1838–1857. It has been proved that the headquarters city of Uman of the Kiev-Podilsk military cavalry settlement was one of the most developed socio-economic cells of the Kiev province. The development of the city was characterized by progressive modernization trends, the absence of armed

conflicts, increased profitability of enterprises. City of Uman became the important trading node of the Kiev-Podilsk military cavalry settlement.

Key words: *City of Uman, Kiev-Podilsk military cavalry settlement, city, headquarters.*

Додаток

Таблиця 1

Кількість осіб із конфіскованих маєтків в Уманському повіті після придушення Польського повстання (1830–1831 рр.)

п/п	П. і. б. особи з конфіскованим маєтком	Назва маєтку	Кількість осіб
·	Граф Олександр Потоцький	Уманський маєток (ключі: Уманський, Соколовський, Чабанський) Уманського повіту	169 75
·	Граф Володимир Потоцький	Підвисоке маєток Уманського повіту	522 5
		Ключ Дашевський Липовецького повіту (у довічному володінні матері)	379 9
·	Кароль Свенський	с. Талалаєвка Уманського повіту	456

Таблицю складено за даними: Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64–87.